

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: ДОСВІД ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ УКРАЇНИ

Юрій ЦУГА

*аспірант кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна*

Захист прав людини є фундаментальним елементом демократичного суспільства, проте в умовах політичної нестабільності ця місія ускладнюється. Історія знає чимало прикладів, коли держави, зіштовхуючись із викликами, були змушені балансувати між забезпеченням прав і свобод громадян та необхідністю збереження стабільності. Одним із таких історичних прикладів є Перша Чехословацька Республіка (1918–1938) – держава, що формувалася в умовах національного розмаїття, соціальних трансформацій і зовнішнього тиску. Вона ґрунтувалася на принципах демократії, верховенства права та рівноправності всіх громадян, незалежно від їхнього етнічного походження, релігійних переконань чи соціального статусу⁴.

Метою дослідження є аналіз механізмів захисту прав людини в умовах політичної нестабільності на прикладі Першої Чехословацької Республіки, оцінка їхньої ефективності та порівняння із сучасними викликами, що стоять перед Україною.

Значну роль у формуванні правового захисту громадян Першої Чехословацької Республіки відіграла Конституція 1920 року, яка гарантувала основні свободи: свободу слова, друку, віросповідання, право на освіту, працю та соціальний захист¹. Проте практичне впровадження цих норм у життя мало свої виклики, особливо щодо захисту прав національних меншин, які становили значну частину населення країни.

Конституція Чехословаччини закріпила основні принципи демократичного устрою країни. Вона базувалася на ідеях Французької революції та західноєвропейських конституційних моделей⁵. Основні положення включали рівноправність усіх громадян перед законом без огляду на національність, релігію чи соціальне походження; свободу слова, друку, зібрань та об'єднань; захист приватної власності; право на освіту та працю; незалежність судової влади¹. Ці права закріплювалися в міжнародних договорах, зокрема в Сен-Жерменському договорі 1919

⁴ Černý Jan. Práva národnostních menšin v ČSR a jejich uplatňování. Praha, 2021.

⁵ Černý Jan. Práva národnostních menšin v ČSR a jejich uplatňování. Praha, 2021.

року, що зобов'язував Чехословаччину дотримуватися стандартів захисту меншин¹.

Чехословаччина була багатонаціональною державою, де близько 35 % населення становили національні меншини – німці, угорці, жителі Підкарпатської України, євреї та поляки. Уряд намагався забезпечити їхні права через освітні та адміністративні реформи, проте на практиці існувало чимало обмежень. Хоча конституція гарантувала національним меншинам право на освіту рідною мовою, фінансування шкіл для німецької, угорської та інших громад часто було недостатнім. Держава підтримувала переважно чеськомовну освіту, що викликало протести серед німецької меншини в Судетах⁶.

Меншини зіштовхувалися з дискримінацією при працевлаштуванні на державні посади. Хоча де-юре всі громадяни мали рівні права, де-факто більшість чиновницьких посад займали етнічні чехи та словаки².

Особливо складним було становище жителів Підкарпатської Русі, яка приєдналася до Чехословаччини на умовах автономії. Мова населення мала отримати офіційний статус у регіоні, однак на практиці адміністрація домінувала чеською мовою, а соціально-економічний розвиток регіону залишався слабким⁷.

Чехословаччина мала незалежну судову систему, що базувалася на австро-угорській правовій традиції. Судова влада контролювала виконання законів і захищала права громадян. Важливим елементом було створення адміністративних судів, які розглядали скарги громадян на дії державних органів⁸. Проте в політичних справах суди часто ухвалювали рішення на користь держави. Зокрема, під час кризи 1930-х років влада запровадила обмеження на діяльність опозиційних партій і контроль над пресою, що частково суперечило принципам свободи слова¹.

Із 1930-х років ситуація в Чехословаччині загострилася. Радикальні німецькі націоналістичні партії почали вимагати автономії Судетської області. Це змусило уряд обмежити політичні свободи, зокрема заборонити діяльність окремих партій, що вважалися антидержавними⁹, у 1938 році після Мюнхенської угоди Чехословаччина втратила контроль над Судетами, а нова влада обмежила права етнічних чехів у цих регіонах. Таким чином, період демократичного розвитку країни завершився згортанням прав і свобод.

Перша Чехословацька Республіка була важливим демократичним експериментом у Центральній Європі, що заклав основи захисту прав людини. Конституція 1920 року гарантувала рівноправність усіх громадян, свободу слова, освіти та судовий захист. Проте на практиці

⁶ Maňák Ondřej. Právní postavení německé menšiny v Československu v letech 1918–1939. Brno, 2021.

⁷ Černý Jan. Práva národnostních menšin v ČSR a jejich uplatňování. Praha, 2021.

⁸ Černý Jan. Práva národnostních menšin v ČSR a jejich uplatňování. Praha, 2021.

⁹ Maňák Ondřej. Právní postavení německé menšiny v Československu v letech 1918–1939. Brno, 2021.

політика уряду не завжди відповідала ідеалам рівноправності, особливо щодо національних меншин. Хоча Чехословаччина була порівняно демократичною країною, існували обмеження в правах національних меншин, а в 1930-х роках ситуація з правами людини почала погіршуватися через міжнародні кризи.

Досвід Першої Чехословацької Республіки у сфері захисту прав людини є цінним прикладом для сучасної України, яка зіштовхується з викликами, пов'язаними із введенням воєнного стану та тимчасовими обмеженнями певних прав і свобод людини. Чехословаччина була демократичною державою, однак у періоди політичної нестабільності вдавалася до обмеження прав національних меншин і політичних опонентів. Україна, хоча і має сучасну систему захисту прав людини, змушена запроваджувати обмеження деяких свобод у зв'язку з військовими діями та загрозами національній безпеці.

Уведення воєнного стану та тимчасове обмеження прав і свобод громадян України відображено в таких нормативно-правових актах: Конституції України від 28.06.1996 р., при цьому статтею 64 КУ регламентовано перелік прав і свобод людини, які не можуть бути обмежені за жодних обставин¹⁰, Законі України № 389-VII «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р., згідно із яким під час дії воєнного стану можливе «тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина»¹¹, Указі Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р.¹², Указах Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» (останній – № 26/2025 від 14.01.2025 р.¹³).

Серед аспектів законодавчого регулювання захисту прав людини, що потребують аналізу, варто детальніше розглянути дотримання права на свободу пересування (комендантські години, встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду з певних територій), на мирні зібрання та об'єднання (їхнє обмеження через міркування безпеки), на приватну власність (можливість відчужування майна для потреб держави). Безумовно, такі обмеження спрямовані на забезпечення національної безпеки та громадського порядку, проте повинні відповідати міжнародним стандартам прав людини. Зокрема, відповідно до статті 15 Європейської конвенції з прав людини, «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають

¹⁰ Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

¹¹ Закон України № 389-VII «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

¹² Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>

¹³ Указ Президента України № 26/2025 «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» від 14.01.2025 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/262025-53701>

від її зобов'язань, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом»¹⁴.

Ще одним важливим аспектом, що заслуговує на увагу, є порушення прав людини в зоні ведення бойових дій, зокрема порушення права на життя та безпеку, хоча відповідно до Женевської конвенції 1949 р. передбачено зобов'язання гуманного поводження з особами, «які не беруть активної участі в бойових діях, у тому числі з особами зі складу збройних сил, що склали зброю, а також із тими, хто ... унаслідок хвороби, поранення, затримання чи з будь-якої іншої причини, поведатися гуманно, без будь-якої ворожої дискримінації, причиною якої слугують раса, колір шкіри, релігія чи вірування, стать, походження чи майновий стан» (ст. 3). Тут же чітко прописано перелік заборон щодо таких осіб: «а) насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; б) захоплення заручників; в) наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; г) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні»¹⁵ (ст. 3).

Гострими залишаються питання захисту прав і свобод вимушено релокованого населення (внутрішньо переміщених осіб або вимушених мігрантів), порушення соціально-економічних прав через руйнування інфраструктури, обмежений доступ до медичних послуг, освіти (дистанційне навчання або зміна навчального закладу), втрата місця роботи тощо.

Отже, права та свободи людини є ключовим елементом демократичного суспільства, однак у кризових ситуаціях держави змушені шукати баланс між безпекою та забезпеченням прав громадян. Досвід Чехословаччини демонструє як успіхи, так і труднощі в реалізації демократичних принципів у складних політичних умовах. Для України цей досвід може слугувати орієнтиром у розробці правових механізмів, що забезпечать дотримання міжнародних стандартів прав людини у період воєнного стану та надзвичайних ситуацій.

¹⁴ Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

¹⁵ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text